

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Fırat University Journal of Social Science
Cilt: 14, Sayı: 1, Sayfa:259-273, ELAZIĞ-2004

URFA VE ÇEVRESİNDE TÜRK AKINLARI (MÖ. VII- MS. XIV. YÜZYIL)

The Turc Raids In Urfa And Its Surroundings (B.C. VII-A.D. XIV. Century)

Abdullah EKİNCİ

Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Şanlıurfa
aekinci63@harran.edu.tr

Summary

Urfa is situated on the area distinguished as the center of world culture and civilisation. This area is known as the “Fertile Crescent”. In this area The Turks rush to begined İskits B. C. 7 and 4. era. In 1065-1066 the Turks under Horasan Salar attached Urfa and Alparslan besieged it for fifty days in 1070. In 1086 besieged the emir Bozan. The latter appointed the Emir Bozan governor of Urfa. After deid Bozan Urfa captured different The Turks.

Key Word: Urfa, Turcs, Horasan Salar, Bozan, İmad al-Zangi, Döğer, Salim

Özet

Urfa, dünya kültür ve medeniyetinin merkezi olarak kabul edilen bir bölgede kurulmuştur. Bu saha Bereketli Hilal olarak bilinir. Bölgeye ilk Türk akını M. Ö. 7. ve yüzyıl ile M. Ö. 2. yüzyıllarda İskitler ile başladı. 1065-66’de Türkler Horasan Saları idaresinde Urfa’ya saldırdı. Alpaslan 1070 yılında kenti 4 ay kuşattı. Nihayet 1086 yılında Emir Bozan kenti kuşattı. Daha sonra Urfa’ya idareci olarak atandı. Bozan’ın ölümünden sonra kent, farklı Türk grupları tarafından alındı.

Anahtar Kelimeler: Urfa, Türkler, Horasan Saları, Bozan, İmadeddin Zengi, Döğer, Salim

Giriş

Güneydoğu Anadolu dünyanın en eski yerleşim merkezlerindedir. Tarihte bölgede pek çok medeniyet ortaya çıkmıştır. Fakat bu medeniyetler, çeşitli nedenlerle tarihin derinliklerine gömülmesine rağmen izleri tamamen silinmemiştir. Bu husus zaman zaman bölgeyi karıştırmak isteyen güçler tarafından kullanılmak istenmiştir. Bu tür değerlendirmelerin temelinde bölgenin jeopolitik konumunun büyük etkisi vardır. Bölge, coğrafya itibarıyla tarihi yolların üzerinde bulunması Irak, Suriye gibi sorunlu ülkelere yakın oluşu, bölgenin jeopolitik konumunun ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca bölgedeki yer altı zenginlikleri ile GAP'ın bölgeye getireceği getiriler, bazı odakların bölge üzerinde senaryolar üretmelerine neden olmaktadır. Dünya hakimiyetine oynayan ülkeler uzun vadede genelde Ortadoğu özelde Güneydoğu Anadolu ve Urfa ile ilgilemektedirler. Bu nedenle bölgenin özelde ise Urfa ile ilgili bilimsel araştırmaların yapılması tarihi bir sorumluluktur. Çevremizdeki gelişmeler, kentin siyasi tarihine paralel olarak bölgede yapılan Türk-İslam akınları sonucunda oluşan yapının verilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle çalışmamızda Türk akınları ile paralel Urfa ve çevresinde oluşan yapı üzerinde durmaya çalışacağız.

Tarihöncesi Ve İlkçağ'da Urfa Bölgesinde Türk Akınları

Urfa milattan önceki yüzyıllara uzanan bir tarihe sahiptir. Önemli bir Neolitik merkezi olan Urfa¹ ayrıca İlahi kaynaklı dinler, Yahudilik, Hıristiyanlık, İslamiyet gibi dinler tarafından da kutsal bir kent sayılmaktadır. Türklerin Urfa ve çevresine gelişleri Anadolu'ya yapılan akınlarla başlamıştır. Anadolu'ya İslam orduları gelmeden önce Türkler ekonomik ve siyasi sebepler başta olmak üzere çeşitli vesilelerle batıya akınlar yaptılar. Bu akınlar sonucunda gittikleri bölgelerden biride Urfa bölgesidir. Urfa ve çevresinin iklim ve tabiat şartları açısından Orta Asya'ya benzer özellikler arz etmesi Türk grupların ilgisini çekmiştir. Bu nedenle daha sonraki dönemlerde bölgeye Türk grupları yoğun bir şekilde yerleşmiştir. Bölgedeki birçok yerleşim alanının adı, aşiret, boy ve aile isimleridir. Bu isimler bize Türklerin yöredeki izlerini göstermektedir. Özellikle bölgenin örf, adet, giyim, kuşam ve günlük hayat tarzları bakımından Mezopotamya'nın

1 Harald Hauptmann, "Tarihöncesi Urfa" Uygurluklar Kapısı Urfa, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 30-32; Bahaddin Çelik, "An Early Neolithic Settlement in the Center of Şanlıurfa" Neolithics, Berlin 2000, s. 4-6; Bahaddin Çelik, "A New Early-Neolithic Settlement: Karahan Tepe", Neolithics, Berlin 2000, s. 6-8; S. Harmankaya-M. Özbaşaran, O. Tanındı, "Göbekli Tepe Ziyareti", "Nevali Çöri", "Gürcütepe Höyükleri", "Kumartepe", "Tavuk Çay", "Teleilet", "Küçükhedbe", TAY., II

daha doğusundaki Türklerle benzerlik göstermektedir.²

M.Ö. 7. ve 4. yüzyıllarda Azak denizi çevresi, Kırım ve Karadeniz kuzeyinde, Orta Don ve Dinyeper nehirlerine ve Tuna'ya kadar uzanan sahada bulunan İskitlerle beraber başka Türk menşeli zümrelerin bulunduğu bir topluluk Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya kadar inmişlerdir. Urfa ve çevresine İskitlerden sonra Hun akını olmuştur.³ M.Ö. 4 binin ortalarından M.Ö. 2 binin ortalarına kadar Mezopotamya'ya Sümerler hakim olmuşlardı. Sümerlerin Orta Asya-İran ve Doğu Anadolu yoluyla güneye inen bir Türk boyu olduğunu düşünenler Sümer dil ve kültürü ile Türk dil ve kültürü arasındaki benzerliklerden yola çıktılar.⁴ Sümerler, el-Cezire'de büyük kentler muazzam mabedler yapmışlardı. Urfa ve çevresi de Mezopotamya'ya bağlı olduğu için bu bölgede Sümerlerin hakimiyetleri altında olmuştu. İdil-Kemah sahasındaki bazı zümrelerin, daha 4. yüzyılın başlarında Aşağı İdil boyundan hareketle Hazar Denizine yakın bozkırlara sarkmışlardı. 330-350 tarihlerinde Kuban havzasındaki Alanlar'ı tazyikle, Kuban-Terek arasındaki bozkırları ele geçirdiler. Buradan Derbent ve Daryol "Daryal" geçitlerinden, Doğu Anadolu civarlarına akınlara başladılar.⁵ Hunlar'ın 359 ve 373 tarihlerinde Urfa'ya kadar geldikleri biliniyor. Urfa "Edessa" Piskoposu Efreim bunlardan bahsederken: "Yecüc ve Mecüc süvarileridir; küheylanların sırtında fırtına gibi uçarlar; karşılarında durabilecek kimse yoktur,"⁶ şeklinde tasvir eder. Hunlar, Doğu Anadolu'ya yaptığı akınlardan sonra yeniden Kuzey Kafkaslara ve Aşağı İdil boylarına dönmüşlerdir. Hunların 395 tarihinde batıya doğru hareketleri iki cepheli bir şekilde hızlandı. Hunlardan bir kısmı Balkanlardan Tuna'ya ilerlerken daha büyük sayıda olan ikinci kısmı da Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya yönelmiştir. Hun devletinin Don nehri havalisindeki doğu kanadınca tertiplenen Anadolu akını Basık ve Kursık adlı iki başbuğun idaresinde⁷ tertiplendi. Hun atlı birlikleri, Erzurum üzerinden Karasu, Fırat ve Malatya'ya ulaştılar. Bu birlikler, Çukurova'yı istila ile Orta Doğu'nun en sağlam surlarına sahip olan Urfa'yı ve Antakya'yı bir müddet kuşattılar. Daha sonra Hun atlı birlikleri, Suriye'ye indiler. Sur ve Kudus kentini ve çevresini ağır bir şekilde akına tabi tuttular.⁸ Bu sefer o dönemin

² Gülçin Çandarlıoğlu "Türklerin Müslümanlığı Kabullerinden Önce Orta Asyadan Güneydoğu Anadolu'ya Yapılan Göçler ve Bunların Yer Adlarına Tesiri" *Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu*. İstanbul, 1988, s. 72-73

³ Akdes Nimet Kurat, *IV ve XVIII. YY'da Karadeniz Kuzeyinde Türk Kavimleri*, TTKY., Ankara, 1972, s. 7

⁴ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s.12; Gülçin Çandarlıoğlu, s. 73

⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1995, s. 56-84; Akdes Nimet Kurat, s. 17

⁶ Mar-Yeuşa, *Mar-Yeuşa Vekainamesi*, Çev. Mualla Yanmaz, Eklmeler, M. Fahrettin Kırzıoğlu, İstanbul 1958, s. 64

⁷ İbrahim Kafesoğlu, s. 69-70; Akdes Nimet Kurat, s. 18

⁸ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönem*, Ankara, 1993, s. 34

önemli bir gücü olan Sasanileri dehşete düşürmüştür.⁹ Hatta çok süratli cereyan eden bu harekattan korkuya kapıldıkları için kilise adamları yukarıda ifade etmeye çalıştığımız Hunlar'a dair acayip hikayeler uydurmuşlardır. Hunlar aynı süratle Orta Anadolu üzerinden Azerbaycan'a ve oradan da üslerine döndüler.

Abbasiler devrinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya, oldukça önemli sayılabilecek oranda Türk unsuru geldi. Emevilerden beri büyük bir ihtimamla devam ettirilen Anadolu gazalarına, Türkistan'dan getirilen ve Abbasi ordusuna alınan, Türklerin gönderilmesi, ayrıca harpler sebebiyle nüfusu oldukça azalan Avasım ve Sugur bölgesine başka milletlerle beraber Türklerin de iskan edilmesi, Selçuklulardan önce Türklerin Anadolu'ya girmelerine sebep oldu.¹⁰ 8. yüzyıldan itibaren Müslüman Türkler el-Cezire, Sugur, Avasım bölgelerine geldiler. Özellikle Abbasi halifesi Ebu Cafer Mansur, el-Cezire bölgesinde Abbasi yönetimine karşı ayaklanan bölge sakinlerinden Kays Araplarının isyanlarını bastırmak ve onları kontrol altında tutmak için Horasan'dan Müslüman Türk ve diğer kavimleri Rakka garnizonuna yerleştirdi. Me'mun ve Mutasım dönemlerinde Abbasi ordusunda Türkler bilhassa Suğur ve Avasım bölgelerine yerleştirilerek Bizans'a karşı kullanılmışlardır.¹¹ Mutasım ile birlikte el-Cezire bölgesini genelde Türk valileri yönetmeye başlamıştır. Anadolu'ya Yapılan Selçuklu Akınları, Tuğrul Bey ile başlamış olup Selçuklu komutanları (beyleri) ile devam etmiştir. Özellikle Selçuklu komutanları (beyleri) Güneydoğu Anadolu'yu üs edinerek Anadolu ve Şam (Suriye) bölgelerinin fethine giriştiler.

2. Selçuklu, Zengi ve Eyyübi Hakimiyeti İle Başlayan Urfa'nın Türkleşme Süreci

Anadolu'ya ilk Selçuklu akını; Tuğrul Bey'in müsaadesiyle kardeşi Çağrı Bey'in 3000 süvari ile, 1018 yılında, büyük mesafeleri ve türlü tehlikeleri aşarak Doğu Anadolu'ya yaptığı bir seferle gerçekleştirilmiş ve bu sefer yapılırken Çağrı Bey, Türkistan gazilerinin ananelerine göre yola çıkmış ve gayesi yeni bir yurt bulmak olmuştu.¹² Çağrı Bey idaresindeki bu akın, Doğu Anadolu'ya kadar gelmiş, Urfa'ya kadar sürmemiştir. Bu dönemde Urfa, Benu Numeyr kabilesinden Uteyr'in yönetiminde idi.¹³ Yine bu dönemlerde Arslan Yabgu Oğuzları, Gazneli Sultanı Mahmud ve Mesud'un

⁹ Abdulhaluk Çay, *II. Kılıç Arslan*, Ankara 1987, s. 2

¹⁰ M. Halil Yinanç, *Türkiye Tarih, Selçuklular Devri Anadolu Selçukluları*, İstanbul 1944, s. 19-21

¹¹ Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul 1976, s. 57

¹² Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1993, s. 14

¹³ İbn Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, IX, s. 268

takiplerine uğrayarak birkaç defa Anadolu'ya girdiler. 1028'de Azerbaycan üzerinden Diyarbakır bölgesine kadar geldiler.¹⁴ 1038 Selçuklu-Gazneli mücadelesi sırasında Yabgulular da Anadolu üzerine bir akın yaptılar.¹⁵ Oğuzlar 1042 yılında Urmiye bölgesinde 1500 kişi toplayarak Van Gölü havzasına girmişlerdi.¹⁶ 1044 yılında yeni gelen Oğuzlar ile çoğalan bu Türkmenler büyük bir kütle halinde Doğu Anadolu'ya girdiler. İbrahim Yınal'ın baskısından kaçan Türkmen toplulukları Urfa'ya kadar geldiler.¹⁷ Bu akınlar sonucunda Selçuklu akıncıları 1045 yılında kısa süreli de olsa kenti ele geçirdiler. Fakat daha sonra Urfa'dan çekilmek zorunda kaldılar.¹⁸ 1059'da Sultan Tuğrul Beyin emri ile mücahitler tekrar Anadolu'ya girdiler. Şehzade Yakut beraberinde Horasan Saları, Kapar, Kikacıç ve Sabuk adlı Selçuklu emirleri olduğu halde Abbasi hilafetine bağlılıklarından dolayı kara bayraklar taşıyan Selçuklu ordusu, Van Gölünün kuzeyinden Güneydoğu Anadolu'ya girdi.¹⁸ Salar-ı Horasan komutasındaki Selçuklu kuvvetleri Urfa'yı kuşatmışlarsa da almaya muvaffak olamadı. 1059 yılında Salar-ı Horasan Dicle kenarındaki kalelerin bir çoğunu aldı. Fakat Urfa'ya birkaç sefer düzenlemesine rağmen kenti alamadı.¹⁹ Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Tuğrul Bey 1063 yılında vefat edince yerine kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Alparslan Selçuklu Sultanı oldu.²⁰

Alparslan devletin yönetiminde istikrarı sağladıktan sonra fetih planlarına uygun olarak Anadolu'ya yapılan seferleri devam ettirdi. 1065 yılında Sultan Alparslan'ın daha önceleri de Anadolu'da akınlarda bulunan Horasan Saları, Ergani yöresindeki Tulhum ve Siverek kalelerini başarısız bir kuşatmadan sonra Urfa'ya yürüyerek birtakım yerleri ele geçirdi. O sıralarda Urfa'da bulunan Antakya Dükünün Türklere saldırması nedeniyle Horasan Salarının Urfa kuşatması sonuç vermedi. Aynı yıl içinde Urfa yöresine tekrar akınlar yapıldı. Türk kuvvetleri Urfa kentine bağlı Kısas'ta ordugahını kurdular. Bu kuşatmada Urfa civarındaki Cülap ve Diphasarı ele geçirdiler. Bunun üzerine karşı harekette bulunan Bizans ordusu, dört bin kişilik bir güce sahip

¹⁴ Osman Turan , Selçulular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, İstanbul, 1993, s. 119

¹⁵İbrahim Kafesoğlu , Melikşah Dönemi Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul, 1953, s. 51; Ali Sevim, Suriye Selçukluları, Ankara, 1965, s. 16

¹⁶ Abu'l Farac , Gregory (Bar Habreus), Abu'l Farac Tarihi, I, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1987, s. 295-296, Mateos (Urfalı) , Mateos Vekainamesi ve Papaz Gregor'in Zeyli, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987, s. 76-77

¹⁷ Osman Turan , s. 120; İbrahim Kafesoğlu , s. 51; Ali Sevim, s. 16

¹⁸ J. B. Segal , Edessa The Blesed City, Oxford, 1970, s. 220

¹⁸ Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, Ankara, 1993 s. 48

¹⁹ Geniş bilgi için bkz. Mükrimin Halil Yinanç, Türkiye Tarihi Selçukluların Devri, s. 54; Ali Sevim, s. 16; Cl. Cahen, "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. yüzyılın İkinci Yarısı)" çev. Y. Yücel- B.Yediylüldüz, Belleten, Sayı 201, Ankara 1988

²⁰Mükrimin Halil Yinanç, s. 59-60, Erdoğan Merçil, s. 363-364

olmasına rağmen bozguna uğratıldı.²¹ 1066/67'de Hacıp Gümüştekin beraberinde Afşin, Ahmed Şah ve öteki Selçuklu emirleri ile Urfa Eyaletine girdiler. Nasibis kalesine yürüyerek burada birkaç gün savaşmasına rağmen bir sonuç elde edemediler.²² Daha sonra Nusaybin'e karşı kuşatma girişiminde bulundu ise başarısız oldu. Fırat ırmağını geçip Adıyaman ve çevresine akınlar yaptı. Bu sırada Bizanslılar'ın uç kumandanı Aruadanos Selçuklu kuvvetlerinin önünü kesip bir baskın girişiminde bulduysa da Urfa'ya bağlı Hoşin kalesi yakınlarında Bizanslılar ağır bir yenilgiye uğradılar. Bu çarpışmada esir alınan Bizans komutanı, Gümüştekin tarafından Urfa önüne getirilerek kırk bin akçe karşılığında serbest bırakıldı.²³

Bölgeye gelen Türkmen liderleri arasında Sultan Alpaslan'a bağlı adamlar biride Afşin b. Bekçi idi. Fakat Afşin b. Bekçi, Sultanın bir komutanını öldürdüğünden Anadolu topraklarına kaçmıştı. Afşin b. Bekçi Anadolu'nun içlerine kadar akınlar düzenleyerek büyük ganimetlerle doğuya döndü. Bölgeye gelen bir diğer Türk beyi de Sunduk'tur. Sultan Alpaslan, Doğu Anadolu'da hakimiyetini güçlendirmek için Sultan Alpaslan 1070 yılı sonlarında Anadolu'ya girdi ve 1071 yılı Mart ayının 10'ncü günü ordusuyla Urfa Kalesini muhasara etti.²⁴ Muhasara 50 gün devam etmesine rağmen bir sonuç elde edilemedi. Muhasaranın uzun sürmesi nedeniyle burada fazla beklemek istemeyen Alparslan Urfa'yı bırakıp Halep'e doğru yürüdü. Alparslan'ın 1071'de Malazgirt'te Bizanslıları büyük bir bozguna uğrattığı zafer²⁵ sonrasında Romenüs ile yapılan barış antlaşmasında istediği şehirler arasında Urfa şehri de vardı.²⁶ Ayrıca Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış oğulları'nın hangi şekilde Urfa ve çevresine gelmiş olmaları da konumuz açısından önemlidir. Tuğrul Bey 1063 yılında vefat edince yerine kardeşi Alparslan Selçuklu Sultanı oldu. Ancak Tuğrul Beyin amcası Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'ın Tuğrul Bey'e karşı olduğu gibi yeni hükümdara da karşı harekete geçti. Kutalmış oğulları'nın Urfa ve çevresine gelişleri ile ilgili değişik görüşler mevcuttur. Bu farklı görüşlerden biri: Sultan Tuğrul Bey, 1063 yılında vefat edince yerine yeğeni Alparslan Sultan olmasıyla Büyük Selçuklu tahtı için Alparslan'a karşı yaptığı mücadelede Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış hayatını kaybetti. Kutalmış'ın ölümünden

²¹ Ali Sevim, s. 62-63; Mateos, s. 126 ; İbrahim Kafesoğlu, s. 42

²² Erdoğan Merçil, s. 404-465

²³ Abu'l Farac, I, s. 318; Ali Sevim, s. 63 (Hoşin, Urfa Hilvan ilçesine bağlı bir yerleşim bölgesi.)

²⁴ Mateos, s. 159; M. Halil Yinanç, s. 54; Erdoğan Merçil, s. 465; M. Beşir Aşan, *Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri*, Ankara 1992, s. 4

²⁵ İbn Esir , *el-Kamil*, X , s. 65; Osman Turan, s. 178-184 ; Ali Sevim, s. 78-81

²⁶ Abu'l Farac, s. 318

sonra esir düşen kardeşi Resül Tekin ve oğulları Süleyman ile Mansur, Alparslan tarafından öldürülmek istenmiş ancak vezir Nizamül-Mülk hanedan azasını öldürmenin uğursuzluk getireceğini ve devletin bekasına tesir edeceğini söyleyerek Sultanı bundan vazgeçirmiştir. Yeniden isyan etmelerini önlemek gayesiyle de onları fetihlerle meşgul olmaları için Urfa ve Birecik taraflarında yer verildi. Daha sonrada Kutalmışoğlu Süleymanşah akraba ve taraftarları ile Urfa havalisine gönderildi. İkinci görüşe göre ise Süleymanşah ve ağabeyi Mansur, Malazgirt savaşına katılmış ve bu savaşta büyük yararlıklar göstererek Sultan Alparslan'ın ölümünden sonra Sultan Melikşah tarafından Anadolu'yu idare etmek, burada başıboş dolaşan Türkmenleri ve birlikleriyle mücadele halinde olan emirleri disiplin altına almak için gönderildiği. Tarihi süreç dikkate alındığında birinci gruptaki rivayet daha gerçekçi gözükmektedir. Güvenilir rivayetlerden biride Süleymanşah, ağabeyi Mansur, kardeşleri Alp İlig (Yülüğ) ve Devlet 1072 yılında veya ertesini yıl Urfa ve Birecik yakınlarına kaçmışlar veya sürülmüşlerdir. Bunlar Urfa yöresinde başıboş dolaşan Yavekiyye Türkmenleri ile o bölgedeki Selçuklu Devlet arazisinde tutunamayarak hudutlara sürülmüş olan bazı Türkmen gruplarıyla temas kurdular. Kutalmışoğulları, bu guruplar tarafından, soylarının asaletli oluşundan başbuğ olarak kabul edildiler. Süleymanşah ve kardeşleri Birecik'i karargah haline getirdiler. Buradan, Antakya üzerine akınlar yaparak valisini esir aldılar. Arkasından Selçuklu hakimiyetini tanımaya mecbur olan Halep'i kuşattılar. Bu sırada (1074) Alaşehir'i zapteden Türkler Adalar Denizi sahilindeki Millet'e kadar uzandılar. Bu dönemlerde Süleymanşah'ın Bilecik'i karargah yaparak civar kentlere akınlar yaptığı anlaşılmaktadır. Süleymanşah'ın dışındaki Kutalmış oğullarından birine Filistin'de kurulan Türkmen Beyliğinden Akka'yı alan Şöklü ile kurmuş olduğu diyalog ilgi çekicidir. Şöklü, ona bir mektup göndererek "*Sen Selçuklulardansın, Sultan sülalesine mensupsun, sana itaat ile senin hizmetinde bulunursak bununla şeref duyarız ve övünürüz: Sultan alesinden olmayan Atsız'a tabi olmak istemiyoruz.*", Ayrıca teşvik etmek amacıyla "*Suriye ve Filistine hakim olabileceğini bildirdi Atsız'ın bölgeden uzaklaştıracak olursak Mısır Fatimi Devleti de bize yardımda bulunacaktır.*" diyerek onu güneye Filistin'e gelip birlikte fetih yapmasını önermiştir. Emir Şöklü'nün önerisini olumlu bulan Kutalmışoğlu kardeşi ve amcası oğluyla birlikte Urfa havalisinden Taberiyye'ye gelerek Şöklü ile birleşti ve Şii Mısır-Fatimi Devletini resmen tanıdıklarını ilan ettiler. Kutalmışoğulları ile Atsız arasındaki mücadelede, Kutalmışoğulların Atsız tarafından mağlup edilerek Sultan

Melikşah'ın yanına kardeşleri Alp İlig ve Devlet'i 1075 yılında göndermesi ile sonuçlandı.²⁷

Türkiye Selçuklu Devletinin ilk kurucusu sayılan Süleymanşah bundan sonra güneye doğru yürümüş, 1082/83'de Tarsus'u kuşatmış, 1084'de Adana, Misis ve Anazarba olmak üzere hemen hemen bütün Çukurovayı fethetti. Böylece Ermeni Philaretos'un Toroslardan Urfa'ya kadar kurmuş olduğu devletin batı kısmı Selçukluların eline geçmiş oldu.²⁸ İlk Osmanlı tarihçilerince Osmanlıların cediti olarak gösterilen Süleyman Şah, rivayetlere göre Urfa taraflarında bulduktan sonra Fırat Nehrini geçerken boğulmuştur.²⁹ Büyük Selçuklu hükümdarı Alparslan'dan sonra Selçuklu tahtına geçen Melikşah'da Urfa ve çevresiyle ilgilenmiştir. İbnü'l Hutayti'nin kendisine Halep'i teslim etmek istemesi üzerine harekete geçmiş ve bölgeye gelmiştir. Oradan Harran'a gelen Sultan Melikşah, şehri Müslim b. Kureyş'in kardeşi Müveyyidüdevle İbrahim'in valisi İbni Şatır'dan kenti teslim aldı.³⁰ Harran, Suruç ve Rahba'yı Müslim b. Kureyş'in oğlu Muhammed'e verdi. Onu, kız kardeşi ile de evlendirerek bir akrabalık tesis etti.³¹ Melikşah İsfahan'dan yola çıkarken yanında Porsuk, Kasim-üd-Devle Aksungur ve Bozan vardı. Harran'daki işleri düzene soktukten sonra Emir Bozan'ı önemli bir kuvvetin başında Philaretos'un oğlu Barsam'ın hakimiyetindeki Urfa'yı fethetmek üzere gönderdi. Kendisinde Caber Kalesine yöneldi. Emir Bozan Urfa'ya gelerek,³² şehrin önünde karargah kurarak şehri üç ay muhasara altında tuttu. Emir Bozan'a karşı koymaya devam eden şehir yöneticileri Emir Bozan'ın şiddetli hücumuna uğradı ve kent günlerce aç bırakılmakla karşı karşıya kaldı. Hiçbir yerden yardım göremeyen şehir halkı son derece meyus bir şekilde idiler. Bunun üzerine halk, dukleri olan Barsama'ya karşı isyan ettiler. Urfalılar ona karşı yürüdüler, Barsama kendini kurtarmak için kendisini surdan aşağı attı ve omurga kemiği kırıldı. Barsama'yı yaralı bir şekilde Emir Bozan'ın yanına getirdiler. Birkaç gün sonra da öldü. Şehrin ileri gelenleri Bozan'ın yanına gelip, Urfa'yı 28 Şubat 1087 yılında teslim ettiler.³³ Emir Bozan'ın bu başarısı Melikşah tarafından Urfa valiliği verilerek ödüllendirildi. Emir Bozan'da şehrin yönetimini Salar Huluh adlı bir kumandana vermiştir.³⁴

27 İbnü'l Esir, El-Kamil, VIII, s. 211; Erdoğan Merçil, İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1993, s. 104

28 İbrahim Kafesoğlu, Selçuklular, s. 41-42

29 Aşıkpaşazade, Aşıkpaşaoğlu Tarihi, Haz. N. Atsız, Ankara 1985, s. 14

30 Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Ankara 1993, s. 18

31 Ramazan Şeşen, "Harran ve Türk İslam Tarihindeki Yeri" Tarihi ve Kültürel Boyutları İçinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu, İstanbul 1988, s. 163; ...Harran Tarihi, s. 8

32 Ahmed b. Mahmud, Selçukname, Haz. Erdoğan Merçil, I, İstanbul 1972, s. 222-223

33 Abu'l Ferec, I, s. 133; Urfalı Mateos, 173; Müverrih Vardan, s. 183

34 Urfalı Mteos, s. 173

Emir Bozan'ın bu başarısı uzun sürmedi. Emir Bozan'ın Tutuş ve Berkyaruk arasındaki mücadelede taraf olmasından dolayı Tutuş tarafından başı vurularak öldürüldü. Tutuş, Halep'e hakim olduktan sonra Fırat Irmağını geçerek Suruç'u aldı. Daha sonra Valisini öldürdüğü Urfa ve Harran'ın naiblerinden adı geçen kentleri kendisine teslim edilmesini istedi. Fakat Bozan'ın naibleri Urfa ve Harran'ı teslim etmek istemediler. Tutuş, Bozan'ın başını bir mızrağın ucuna taktırarak Urfa ve Harran'a gönderdi. Bu olay karşında dehşete düşen halk, Urfa ve Harran'ı teslim etmekten başka bir çarenin olmadığını anladılar.³⁵ Daha sonra Tutuş, Bizans Prenslarından Hetum'un oğlu Toros'u Urfa'ya vali tayin ederek bölgeden el-Cezireye hareket etti. Tutuş, el-Cezire bölgesini de itaat altına aldıktan sonra da Berkyaruk'la karşılaşmak için Bağdat'a yöneldi. 1095'te yapılan savaşta Tutuş'un ordusu dağıldı, savaş neticesinde Tutuş öldürüldü.³⁶ Tutuş'un oğlu Rıdvan, Yağısıyan ve diğer bütün firariler Urfa şehrine geldiler. Burada Küropolat Toros tarafından hüsnü kabul gördüler. Aslında Küropolat Toros, şehre hakim olmak ve Hristiyanları, Müslümanların egemenliğinden çıkarmak için şehrin surunu iç kaleden başlayarak tahkim ettirdi. İçkale, Selçukluların elinde bulunuyordu ve orada bir Türk Müfrezesi vardı. Toros'un şehri tahkim edip kaleyi şehirden ayırmak istemesi iç kalenin İşpehsalar unvanlı Türk kumandanı tarafından civardaki emirlere haber verildi.³⁷ İçkaledeki "İspehsalar-Sipehsalar" unvanlı Türk kumandanı çağırısı üzerine Artukoğlu Sökmen ve Samsat Emiri Balduk askerleriyle beraber Urfa'ya yürüdüler ve şehri kuşattılar. Fakat bu kuşatmadan bir netice alınamadı. Çünkü Halep Melik'i Rıdvan ve Antakya hakimi Yağısıyan'ın Suruç'a doğru yürüdükleri haberi geldi. Bundan dolayı Urfa kuşatmasından vazgeçerek Suruç'u savunmaya gittiler.³⁸ Bu dönemde Fahrü'l-Mülk Rıdvan'da Melikliğini ihya girişimine başladı. Rıdvan, bu amaçla Suruç'u almak niyetiyle Suruç'un önüne geldi. Suruç halkının Rıdvan'a rica etmesi üzerine O'da Sökmen'in metbu tanınması şartıyla Suruç'u işgalden vazgeçti.³⁹ Daha sonra Urfa'yı itaat altına almak için Suruç'tan ayrıldı. Halep sultanı Melik Rıdvan ve Antakya hakimi Yağısıyan kırk bin askerle Urfa'nın önüne geldiler.⁴⁰

Toros, Melik Rıdvan'ın Urfa'yı kuşatmasına karşılık maiyetindekilerle Müslümanlara karşı savaşarak kaleye kapandı şehrin ihtiyaçlarını temin etti, halkı

³⁵ Urfalı Mateos, s. 182-183; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1989, s. 150

³⁶ Ali Sevim, s. 155-156

³⁷ Urfalı Mateos, s. 184

³⁸ E. Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, İstanbul 1970, s. 143; Müverrih Vardan, s. 186

³⁹ Ali Sevim, s. 164

⁴⁰ Urfalı Mateos, s. 185

cesaretlendirerek bol para dağıttı. Müslümanlar, ondan beklemediği cesaret ve kahramanlığa rağmen 1095'te şehri ele geçirdiler.⁴¹ İçkale, Yağısıyanın isteği üzerine kendisine verildi. O'da Urfa'yı müstahkem bir kale haline sokarak adamlarını muhtelif yerlere yerleştirdi.⁴² Bundan sonraki dönemlerde Urfa ve çevresi değişik Türk grup ve komutanlar tarafından elde edilmek istenmiştir. Bunlardan bazılarını kısaca şöyle sıralayabiliriz: Toros'un daveti üzerine Süleymanşah'ın kardeşi Alp İleg'in otuz üç günlük hakimiyeti oldu. Daha sonra Alp İleg, Toros tarafından zehirlenildi. Gürboğa hapisten çıktıktan sonra Harran ve Urfa şehrini almak amacı ile bir girişim başlattı. Daha sonra Çökürmüş'ün Urfa muhasaraları ve 1105 yılında elde etmiş olduğu zafer, Urfa ve çevresinin Türkleştirilmesi için önemli bir dönüm noktası oldu. Daha sonra I. Kılıç Arslan, Urfa'yı 1106'da kuşatmasına rağmen alamadı. Buradan Harran'a yürüdü Haran'ı teslim aldı. Harran'da bulunduğu dönemde ağır bir şekilde hastalandı. Bu hastalığından dolayı Malatya'ya geri dönmek zorunda kaldı.⁴³ Mevdud'un 1110 yılındaki Urfa'ya taarruzu ve Urfa'yı alma teşebbüsü ile Porsuki'in Urfa'yı alma teşebbüsleri bölgenin Türk iskanına açılması açısından önem arz etmektedir.⁴⁴

Aksungur el-Porsuki'nin ölümünden sonra İmadeddin Zengi tarih sahnesine çıktı. 1127 yılında Musul'da vali olarak iş başına geldi. 1098-1144 tarihleri arasındaki Haçlı hakimiyeti, Zengi'nin Urfa'yı fethi ile son buldu. (24 Aralık 1144) Zengiler döneminde Urfa, 15 Eylül 1146'da Nureddin Mahmud Zengi, II. Joscelin'nin Urfa'yı alma teşebbüslerine son noktayı koymakla,⁴⁵ Urfa ve çevresini Türk yurdunun ayrılmaz bir parçası yaptı. Zengilerden sonra bölgede etkili güç Eyyübiler olmuştur. Nureddin'in yeğeni Seyfeddin, 1174'de Urfa'yı hakimiyeti altına aldı. Seyfeddin'in ölümünden sonra (1180) kardeşi İzzeddin Mesud idarenin başına geçmesine rağmen bölgede pek etkili olamadı. Nihayet Salahaddin Eyyübi 1182 yılında Urfa'yı ele geçirdi.⁴⁶ Celaleddin Harzemşah'ın 1231 yılında öldürülmesinden sonra Harezm askerleri Anadolu Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubat'ın emrine girdiler.⁴⁷ Bu dönemde Urfa ve Seruc'un Harizmlilerin hakimiyetine girdiğini görmekteyiz.⁴⁸ Eyyubiler arasındaki rekabetten

⁴¹ Urfalı Mateos, s. 185-186; Ali Sevim, s. 164

⁴² Erdoğan Merçil, *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 86

⁴³ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Tarihi*, s. 86

⁴⁴ Urfalı Mateos, 254, 257; Ramazan Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devleti*, İstanbul 1987, s. 34

⁴⁵ Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi* (1098-1146), II, Ankara 1990-94, s. 139-154; Coşkun Alptekin, *The Reing of Zangi* (521-541 / 1127-1146), Erzurum 1978, s. 82

⁴⁶ Ramazan Şeşen, *Salahaddin Devrinde Eyyübi Devleti* (569-589 / 1174-1193) İstanbul 1983, s. 47

⁴⁷ Ramazan Şeşen, "Haçlı seferleri Sırasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Siyasi ve Sosyal Durumu, Haçlılarla Yapılan Mücadeleye Katkısı", *Uluslar arası Haçlı Seferleri Sempozyumu*, İstanbul 1997, s. 37

⁴⁸ Osman Turan, *Selçuklular Devrinde Türkiye*, İstanbul 1971, s. 406

yararlanmak isteyen Anadolu Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad, 1235 yılında Kemaleddin Kamyar kumandasındaki orduyu, Urfa, Harran, Seruc Rakka, Siverek ve Amid'i fethi için hazırladı. Haziran ayında kuşatma altına alınan Urfa şidetli hücumlar sonucunda alındı.⁴⁹ Urfa ve çevresi, Selçuklu-Eyyübi mücadelesinin bir sonucu olarak, II. Gıyaseddin'in Eyyubi hükümdarı Melik Kamil'in Anadolu'ya girmesini önlemek amacı ile Halep hükümdarı Melik Nasır ile anlaştığını görmekteyiz. II. Gıyaseddin Keyhürev metbuluğunu tanıyan Nasır'a Harizmlilerin eline geçmiş olan Urfa ve Seruc verdi.⁵⁰ 1243 yılında Köseadağ Savaşı'nda Selçukluların yenilgiye uğraması ile 1260'da Urfa ve çevresi Moğollar tarafından tahrip edildi. Bu tarih bölgede Memluk hakimiyetinin de başladığı tarih olarak kabul edilebilir. Moğolların 1260 yılında Ayn-ı Calut mağlubiyeti sonrasında Urfa, Birecik ve Harran zaman zaman Memluklulara bağlı olmaya başladı.⁵¹ Bu dönemde bölgede iki yeni güç mücadele etmeye başladı. Bu süreçte bölgede Moğollar (İlhanlılar) ile Memluklular arasında nüfuz çatışması başladı. Özellikle Harran ve Urfa bu mücadelenin alanı haline geldi.⁵² Bundan sonraki süreçte Timur'un 1393'teki el-Cezire seferi vesilesi ile Urfa'dan da bahsedilir. Ancak 1399 yılında Timur, Şam'dan dönerken Urfa şehri sakinleri ona itaat ederek şehir Timur hakimiyetini tanıdı.⁵³

3. Döğer Akınları Ve Urfa'daki Yerleşim Alanları

Bundan sonraki dönemlerde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da hüküm süren beylik Artukoğulları olmuştur. Artukoğulları konumuz açısından önem arz etmektedir. Bu Türk beyliğinin Oğuzların Kayı veya Döğer boyuna mensup olduğu hakkında fikirler mevcuttur. Bu fikirlerden hangisinin kesin olduğu hakkında bir görüş birliği mevcut değildir. Yalnız Döğerler bu dönemden itibaren Urfa ve çevresine yerleşmiş olduklarını kaynaklardan tespit etmekteyiz. Döğerler ile ilgili Divanü Lugati't-Türk'de oğuz boyları listesinde Döğerlerin adı "Töker" olarak yazılmıştır. Kaşgarlı Mahmud eserinde, Boy'un hayvanlarına vurdukları damgaların şeklini de göstermiştir.⁵⁴ Reşidüddin ise 14. yüzyıl başları Döğerlerin adını bugünkü imlasıyla yazmış ve Döğer'in "Toplanmak" manasına geldiğini kaydetmiştir. Bu boyun ülüşünün (şölenlerde koyunlardan yedikleri kısım) "aşığlı" onkununun (totem kuşu) kartal olduğunu bildirmiş⁵⁵ ve damgasının şeklini

⁴⁹ Osman Turan, s. 382; E. Honigmann, "Urfa" *İA.*, XIII, İstanbul 1986, s. 55

⁵⁰ Osman Turan, s. 406

⁵¹ Ramazan Şeşen, s. 38

⁵² Ramazan Şeşen, s. 41

⁵³ E. Honigmann, s. 55

⁵⁴ Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lugati't Türk, I, s. 57

⁵⁵ Faruk Sümer, *Oğuzlar:Türkmenler*, İstanbul 1963, s. 244;.... "Döğer" *DİA.*, İstanbul 1994, IX, s. 514

göstermiştir. Selçukname adlı eserini 15. yüzyılın birinci yarısında yazmış olan Yazıcıoğlu Ali, Döğer'in "toplanmak için bir araya gelenler" anlamında ve "sünük'ünün" yani ülüşünün "aşuklu umaca" olduğunu söylemiştir. Döğer'ler Kaşgarlı Mahmud'un Oğuz boyları listesinde 18. sırada bulunurken, Reşidüddin ve Yazıcıoğlunun eserlerinde 6. sırada kaydedilmiştir. Faruk Sümer, Şemseddin el Cezeri'nin (ö. 739/1338) Artuklu hanedanının bu boydan geldiğini kaydettiğini bildirmekte ve tahrir defterlerinde on dokuz Döğer yer adına rastladığını belirtmektedir.⁵⁶ Türklerin Ön Asya'ya gelmeleri ve Anadolu'yu Türkleştirmesi devrinde Döğerler'e daha çok Suriye ve Güney Doğu Anadolu bölgesinde rastlanılmaktadır. Artuk ilinde Döğer adına ilk defa XII. Asırda rastlıyoruz. 561/1165 yılında ölen Döğer Han oğlu Nasruddevle Mahmud'un cenazesinde Müslümanlar yanında Hıristiyanların da bulunduğu dair kayıt önemlidir. İbnü'l Esir'e göre Musul Beyleri arasında Zahirüddin bin Belengeri el-Döğeri adlı biri olup 594/1198 yılında ölmüştür.⁵⁷ Suriye ve Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki mevcudiyetleri kesinlik kazanmış olan Döğerler, Moğol hakimiyetinin sona ermesi ve Memluklu Emirlerin birbirleriyle mücadeleye başlamaları üzerine faaliyete geçtiler. Döğerler, özellikle Sultan Berkayaruk döneminde Suriye'de önemli roller oynamışlardır. Bu dönemde yirmi bin ev gibi o dönem için oldukça kalabalık bir nüfusa sahip olan Döğerler, daha ziyade Urfa, Siverek, Suruç, Harran, Caber ve Rakka civarında yaşıyorlardı. Suruç, Harran, Siverek bölgelerinde 30000, 5000 ve 3000 hane Döğer halkı Dımaşk-Hoca, Yağmur ve Osman beylere bağlı bulunmakta idi.⁵⁸

1324 tarihli Halep Salnamesinde Döğerli Nahiyesine bağlı şu yerleşim alanları bulunmakta idi. Kalecik, Edene, Dodaş, Agviran, Hacı Ali, Tahtanı Piri Ağı, Karetepe, Magaracık, Nahçıkan, Tekkeli, Sarı Şeyh, Orta Viran, Hacı Ali Fevkani, Eraz Yarık Curun, Köfe Giran, Bozdigan, Açıkra Tahtani, Kanoğlu, Kuymat Fevkani, Agviran, Pesyan, Yengice, Dip Hisar, İncirli, Uzık, Kor Kuyu, Sarı Kaya, Kayacık, Kengerli, Cenfuday, Külünçe, Mecrihan, Agviran Haciban, Yoztepe ve Şeyhhatap gibi yerleşim birimleri Döğer nahiyesine bağlı idiler.⁵⁹ Bugün Urfa'ya bağlı başta Diphesar, Yenice,

⁵⁶ Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 514; ... "Döğer" *El²*, II, s. 613-614

⁵⁷ Makrizi, *Kıtabü's-Sülük*, nşr. A. Aşur, Kahire, 1970, s. 136; İbnü'l Esir, *Tarih Atabekiyeye*, s. 353; F. Köprülü, "Artuklular" *İA.*, s. 623; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 138, 139; Geniş bilgi için bkz. Ebubekir Tahranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 51-52, 66-67, 78-79; İbn Tağrıberdi, *Nücumü'z Zahire*, VII, s. 57; Ahmed Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, s. 107; *İzzi Tarihi*, İstanbul 1299, s. 271; Faruk Sümer, *Oğuzlar: Türkmenler*, İstanbul, 1963;... "Döğer" *DİA.*, İstanbul 1994, 9, s. 514;... "Döğer" *El²*, II, s. 613-614; ... "Oğuzlara Dair" *AÜDTCFD.*, s. 241

⁵⁸ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 138.139; N. Sevinç, "Gaziantep Yer Adları ve Türk Boyları" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ekim 1983, s. 45-47

⁵⁹ 1324 Halep Vilayet Salnamesi, s. 406

Kabahaydar, Gürpınar, Karapınar, Kengerli, Aşağı Komat, Yukarı Komat, Dadaş, Taşlıca, Karatepe, İçkara, Sarışeyh, Ozbey, Akbaş, Ağvıran, Keremli, Eğirç, Kantar, Canoğlu, Yıldızlar ve İncirli köyleri ile il merkezinde bulunan ve kendilerini Düğeri olarak tanımlayan aşiret yukarıda anlatmaya çalıştığımız akınlar sonucu bölgeye yerleşmiş Türkmen topluluklarının kalıntıları olmakla birlikte 14. yüzyılda Salim Beyin akınları ile bölgeye yerleşen Döğeri aşiretine mensup gruplardır.

Sonuç olarak Urfa ve çevresinin tarihöncesi ve ilk yüzyıllardan itibaren Türk akınları ile tanıştığını görmekteyiz. Türk akınları için Urfa adeta bir giriş kapısı olarak görülmüştür. Bölgeye farklı zamanlarda gelen Türk gruplarının bir kısmı, bölgede kalırken önemli bir kısmı da Anadolu'nun içlerine doğru ilerlemişlerdir. Selçuklu, Zengiler, Eyyübiler, Harezmliler, Akkoyunlular, Karakoyunlular ve nihayet Döğeri bölgeye yerleşerek bölgenin Türkleşmesini sağlamışlardır. Bugün bölgede bu aşirete mensup yerleşim yerleri mevcuttur. Urfa ve çevresi tarih boyunca yalnızca Anadolu'nun giriş kapısı olarak görülmemiştir. Aynı zamanda Mısır ve Suriye'de hakimiyet kuran Türk devletlerin Anadolu'nun iç kısımlarından gelebilecek saldırılar içinde önemli bir konumda idi. Özellikle bu dönemde Fırat'ın kıyı şeridinde yer alan Birecik bu gruplar için doğal bir set görevini görmüştür. Bölgenin ilkçağ ve Ortaçağdaki jeopolitik konumuna, bugün yeni bir takım unsurlar ilave olmuştur. GAP ile birlikte bölge, Avrupa ve Ortadoğu'nun tahıl ve sebze ambarı olacak bir konuma gelmiştir. Ayrıca Suriye ve Irak ile yapılacak münasebetlerde köprü olabilecek bir konuma sahip olması bölgenin önemini daha artırmıştır. Bölgenin anlatmaya çalıştığımız jeopolitik konumu, iç ve dış odakların bölgeye olan ilgisini giderek artmaktadır. Bu nedenlerle bölgenin Türk tarihi içindeki konumunu incelemek, milli bütünlüğümüz açısından kayda değer bir husustur. Sonuç itibarıyla Urfa ve çevresindeki Türkleşme süreci, tarihöncesinden başlayıp ve Döğeri bölgeye yerleştiği döneme kadar sürdüğünü müşahade etmekteyiz. Türk akınları hem siyasi hem de kültürel açıdan bölgenin yurt olmasında büyük katkısı olmuştur.

KAYNAKLAR

- Abdulhaluk Çay, II. Kılıç Arslan , Ankara 1987
- Abu'l Farac, Gregory (Bar Habreus), Abu'l Farac Tarihi, I, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1987
- Abdullah Ekinci, Urfa ve Çevresindeki Türk Aşiretleri, (YDS) Elazığ, 1999
- Ahmed Refik, Anadolu'da Türk Aşiretleri, İstanbul 1930
- Ahmed b. Mahmud, Selçukname, Haz. Erdoğan Merçil, I, İstanbul 1972
- A. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981
- Akdes Nimet Kurat, IV ve XVIII. Y.Y.'da Karadeniz Kuzeyinde Türk Kavimleri, TTKY., Ankara 1972
- Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi , Ankara, 1993
-, Suriye Selçukluları, Ankara, 1965
-, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, Ankara, 1993
-, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, Ankara 1989
- Aşıkpaşazade, Aşıkpaşaoğlu Tarihi, Haz. N. Atsız, Ankara 1985
- Bahaddin Çelik, "An Early Neolithic Settlement in the Center of Şanlıurfa" Neo-lithics, Berlin 2000, s. 4-6
- Bahaddin Çelik, "A New Early-Neolithic Settlement: Karahan Tepe, Neolithics, Berlin 2000, s.6-8
- Coşkun Alptekin, The Reing of Zangi (521-541 /1127-1146) Erzurum 1978
- Cl. Cahen, Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. yüzyılın İkinci Yarısı) çev. Y. Yücel-B. Yediyıldız, Belleten, Sayı 201, Ankara 1988
- Erdoğan Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinde Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu" Tarihi ve Kültürel Boyutları İçinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu, İstanbul 1988
-, İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1993
- E. Honigmann, "Urfa" İA., XIII, İstanbul 1986, s. 50-57
- E. Honigman, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, İstanbul 1970
- Ebubekr-i Tahrani, Kitab-ı Diyarbekriyye, Yay. Necati Lugal-Faruk Sümer, Ankara 1993
- Faruk Sümer, Oğuzlar, İstanbul 1963
-, "Döğer" DİA., IX, İstanbul 1994, s. 514
-, "Döğer" EI2 II, s. 613-614
-, "Oğuzlara Dair" TM., X, s. 1951-53
- Gülçin Çandarlıoğlu "Türklerin Müslümanlığı Kabullerinden Önce Orta Asya'dan Güneydoğu Anadolu'ya Yapılan Göçler ve Bunların Yer Adlarına Tesiri" Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu. İstanbul, 1988
- Hakkı Dursun Yıldız , İslamiyet ve Türkler, İstanbul 1976
- Harald Haupmann, "Tarihöncesi Urfa" Uygurluklar Kapısı Urfa, Yapı Kredi Yayınları, 2003

- Halep Vilayet Salnamesi, 1324
- Işın Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1146) II, Ankara 1990-94
- İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1995
-, Melikşah Dönemi Büyük Selçuklu İmparatorluğu , İstanbul, 1953
- İbrahim Kafesoğlu, Selçuklular, İstanbul 1992
- İbn Esir, el-Kamil Fi't-Tarih, Terc. Abdülkerim Özaydın-Mertol Tulum, VIII, IX, X , İstanbul 1987
- İbnü'l Furat, Tarihü İbnü'l Furat, Beyrut, Trz., IX,
- İbni Tağriberdi, en-Nucümü'z-Zahire, VI, VII, neşr. W. Popper, Berkley 1909-1965
- İzzi, İzzi Tarihi, İstanbul 1299
- J. B. Segal , Edessa The Blesed City, Oxford, 1970
- Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lugati't Türk Tercümesi, I, çev. Besim Atalay, Ankara 1998
- M. Özbaşaran, S. Harmankaya, O. Tanındı, "Göbekli Tepe", Nevali Çöri", Gürcütepe Höyükleri", "Kumartepe", "Tavuk Çay", Tileilet", "Küçük Hedbe" TAY, II
- M. Beşir Aşan , Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri, Ankara, 1992
- M. Halil Yinanç, Türkiye Tarih, Selçuklular Devri Anadolu Selçukluları, İstanbul 1944
- Mar-Yeuşa, Mar-Yeusa Vekainamesi, Çev. Mualla Yanmaz, Eklemeler, M. Fahrettin Kırzioğlu, İstanbul 1958
- Mateos (Urfalı), Mateos Vekainamesi ve Papaz Gregor'in Zeyli, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987
- Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi", çev. H. D. Anderesyan, Tarih Semineri Dergisi ½, İstanbul 1937
- Makrizi, Kitabü's-Sülük, nşr. A. Aşur, Kahire 1970
- Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Ankara 1993
-, "Harran ve Türk İslam Tarihindeki Yeri" Tarihi ve Kültürel Boyutları İçinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu, İstanbul 1988
-, Selahaddin Eyyubi ve Devleti, İstanbul 1987
-, Salahaddin Devrinde Eyyubi Devleti, (569-589 /1174-1193)
-, "Haçlı seferleri sırasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Siyasi ve Sosyal Durumu, Haçlılarla yapılan Mücadeleye Katkısı", Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu, İstanbul 1997, s. 33-45
- Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1993
-, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, İstanbul 1993
-, Türkiye Selçukluları, Ankara 1988
-, Doğu Anadolu Tarihi, İstanbul 1993
- Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981